

Лобач Ольга Михайлівна
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри загальнотеоретичного правознавства
і публічного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Становлення системи принципів права неспроможності в Україні

Formation of the system of bankruptcy law principles in Ukraine

У світі застосування процедури неспроможності / банкрутства визнано цивілізованим способом перерозподілу майна неконкурентоздатного власника між його кредиторами, який ґрунтується на законодавчо встановленому правопорядку. Інститут неспроможності, як зазначає В. Джунь, є дуже важливим правовим механізмом, який надає необхідний інструментарій для нормального функціонування саморегульованої ринкової економіки на засадах конкурентного суперництва, комерційного ризику товаровиробників та має подвійне призначення – не лише направлений на врегулювання колізій між майновими інтересами боржника і кредиторів (приватний інтерес), а й покликаний сприяти прогресивним соціально-економічним змінам, які звільнюють простір для розвитку ефективного товарного виробництва (публічний інтерес)¹. Звідси висновок: ефективне товарне виробництво – запорука стабільної економіки, яка, зі свого боку, є гарантією національної безпеки та суверенітету держави, добробуту людей.

Створення засад правового регулювання відносин неспроможності (банкрутства) в Україні почалося з ухвалення Верховною Радою України 14 травня 1992 р. Закону України «Про банкрутство», який, з одного боку, був підданий значній критиці за його численні недоліки², а з другого боку, дослідниками було відзначено окремі його норми, які по суті послужили першоосновою для створення системи принципів права неспроможності. Ці норми В. Джунь назвав хоча й недосконалими, але засадовими положеннями³, а П. Пригуза зазначив, що цей Закон містив деякі загальні положення конкурсного права, які у комплексі з нормами Господарського процесуального кодексу України створювали умови для встановлення конкурсного процесу, зокрема, такі: встановлення судового контролю над процедурою банкрутства; визначення

¹ Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Львів: Інститут технологій бізнесу і права, 2000. С. 5.

² Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Львів: Інститут технологій бізнесу і права, 2000. С. 46–58; Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доповн. Київ: Юридична практика, 2006. С. 72–83; Пригуза П. Д. Проблеми теорії і практики конкурсного права в Україні: неспроможність та банкрутство: монографія. Харків: Харків юридичний, 2009. С. 51–53.

³ Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Львів: Інститут технологій бізнесу і права, 2000. С. 49.

черговості погашення вимог кредиторів; реалізацію на практиці мети конкурсного процесу – задоволення вимог кредиторів тощо⁴.

Ці засадові положення набули подальшого розвитку в Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (редакції від 1999 та 2011 рр.). Але слід зауважити, що в цьому Законі принципи правового регулювання відносин неспроможності (банкрутства) теж прямо виділені не були, на що неодноразово звертав увагу Б. Поляков, за його оцінкою відсутність законодавчого закріплення цих принципів значно знижує єдність нормативного акту, оскільки у відносинах неспроможності є свої специфічні принципи, на основі яких тримаються та функціонують норми Закону⁵. У підручнику «Правове регулювання банкрутства» теж було відзначено, що в Законі прямо не виділені специфічні принципи інституту банкрутства, що на думку авторів, «є не досить вдалим» і висловлено побажання законодавчо їх визначити⁶. З часом стала з'являтися практика законодавчого закріплення окремих принципів в цьому Законі – Законом України від 13 березня 2018 р. № 2320-VIII було впроваджено, як підкреслюють В. Погребняк та О. Гаврилюк, «один, явно виражений правовий принцип – принцип взаємності (статті 119, 131)»⁷. Утім, на рівні української доктрини дослідження / розроблення принципів права неспроможності триває вже не одно десятиліття. Низку принципів правового регулювання відносин неспроможності, обґрунтування їх змісту та закріплення в окремій статті закону пропонував Б. Поляков⁸. Три основоположні ідеї, які є системно-утворюючими для законодавства про неспроможність і які точно відображають правову природу, найбільш істотні властивості процесуального механізму та інтеграційних зав'язків законодавства про неспроможність як автономного нормативного комплексу, обґрунтував В. Джунь⁹. Згодом П. Пригуза зауважив, що «здебільшого дослідники основних засад приділяють увагу визначенню галузевих принципів, які притаманні, на їхню думку, тільки правовідносинам неспроможності і банкрутства», і висловився за те, що «ідеї та засади цих відносин слід розглядати ширше, застосовуючи до законодавства про банкрутство як загальні принципи права, так і принципи судочинства»¹⁰. У своїх працях цей вчений запропонував та обґрунтував низку основних новітніх принципів конкурсного права та конкурсного процесу¹¹, які «у праві неплатоспроможності є базисом для подальшого розвитку

⁴ Пригуза П. Д. Проблеми теорії і практики конкурсного права в Україні: неспроможність та банкрутство: монографія. Харків: Харків юридичний, 2009. С. 50–51.

⁵ Поляков Б. М. Удосконалення правового регулювання відносин неспроможності (банкрутства) в Україні. Донецьк: Донбас, 2001. С. 39.; Поляков Б. М. Право несостоятельности (банкротства) в Украине. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 43.

⁶ Правове регулювання банкрутства: підручник / за заг. ред. Л. С. Сміяна. Київ: КНТ, 2009. С. 22–23.

⁷ Погребняк В., Гаврилюк О. Роль судової правотворчості у добудові права: принципи у справах неспроможності / В. Погребняк, О. Гаврилюк. *Право України*. 2022. № 7. С. 38.

⁸ Поляков Б. М. Право несостоятельности (банкротства) в Украине. Киев: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 46–57.

⁹ Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доповн. Київ: Юридична практика, 2006. С. 215–221.

¹⁰ Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1–21). Херсон: ТДС, 2013. С. 40.

¹¹ Пригуза П. Д. Проблеми теорії і практики конкурсного права в Україні: неспроможність та банкрутство: монографія. Харків: Харків юридичний, 2009. С. 53–86; Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1–21). Херсон: ТДС, 2013. С. 40–56.

права — застосування в межах допустимого аналогії права та вдосконалення законодавства у завданому принципами напрямку»¹².

Торкаючись питання принципів права неспроможності у Кодексі України з питань банкрутства (далі — КУзПБ або Кодекс), який замінив вищезазначений Закон, В. Погребняк вказав на нетиповість Кодексу порівняно з іншими українськими кодифікованими актами: «...у розділі 1 “Загальні положення” не згадано про принципи права як вихідні програмні ідеї його застосування. Фактично у зв’язку зі специфічністю предмета правового регулювання законодавець переклав це питання на плечі судової влади»¹³. Натепер в Україні діють двадцять три кодекси, характерною ознакою переважної більшості з них є пряме закріплення в їх загальній частині низки основних засад / принципів, на яких ґрунтується правове регулювання відповідних суспільних відносин. Відзначаючи роль судової правотворчості у добудові права, зокрема, формуванням принципів права у справах про банкрутство, В. Погребняк та О. Гаврилук вказують, що: «у справах про банкрутство, що перебували у провадженні Верховного Суду, можна спостерігати формулювання та застосування щонайменше шести правових принципів: концентрації у межах справи про банкрутство всіх спорів; принцип процесуальної економії у справі про банкрутство; принцип судового нагляду у відносинах неплатоспроможності та банкрутства; принцип безсумнівної повноти дій ліквідатора у ліквідаційній процедурі; принцип «незмінності складу суду» у справах про банкрутство; принцип конкурсного імунітету»¹⁴. Чотири принципи прямо закріплені в Кодексі: принцип взаємності (статті 2, 97); принцип офіційного з’ясування всіх обставин у справі (ст. 7); принцип випадкового вибору арбітражного керуючого (ст. 28); принципи виборності, гласності. Ці принципи автори «визначають як принципи інститутів права (банкрутства) відповідно до ієрархії, наведеній у ч. 1 статті» й додають, що відсутність галузевих (програмних) принципів права «власне, й обумовлює простір для судової правотворчості»¹⁵.

Варто звернути увагу і на те, що під впливом певних факторів правові позиції Верховного Суду можуть змінюватися, зокрема і щодо принципів. Зокрема, під час круглого столу «Застосування господарськими судами норм Кодексу України з процедур банкрутства» Л. Рогач і Л. Катеринчук, торкаючись проблеми вирішення майнових спорів, що стосуються податкових зобов’язань боржника, висловили думку, що ці спори мають розглядатися господарськими судами в межах справи про банкрутство боржника, тобто має застосовуватися принцип концентрації розгляду спорів у відповідності до ст. 7 КУзПБ. Л. Рогач зазначила: «Із практики Великої палати ВС випливає, що в межах справи про банкрутство розглядаються і трудові спори, і спори про відшкодування шкоди. Наразі залишається відкритим питання про те, чи належать до цієї категорії

¹² Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1–21). Херсон: ТДС, 2013. С. 41.

¹³ Ефективні способи захисту, засади судочинства у справах про банкрутство і нюанси розгляду справ в умовах війни. Всеукраїнський семінар для суддів та помічників суддів господарських судів «Судова практика в питаннях — відповідях: господарське судочинство», 10 червня 2022 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1283547/>

¹⁴ Погребняк В., Гаврилук О. Роль судової правотворчості у добудові права: принципи у справах неспроможності. *Право України*. 2022. № 7. С. 42–45, 49.

¹⁵ Та само. С. 38.

спори, стороною яких є суб'єкт владних повноважень, коли йдеться про визнання податкових зобов'язань. За підходом, запровадженим ВП ВС, держава не може ризикувати втратою великих коштів, очікуючи завершення процедури узгодження податкового зобов'язання, яка може тривати роками. Чи збережеться такий підхід – покаже практика», але, на її думку, назріла необхідність передання розв'язання цих питань у межі справи про банкрутство¹⁶. Натепер судова практика ґрунтується на вимозі абз. 6 ч. 2 ст. 34 Кодексу – контролюючий орган вправі звертатися до господарського суду як ініціюючий кредитор, але повинен до заяви долучити докази вжиття заходів щодо стягнення (погашення) податкового боргу або іншої заборгованості у встановленому порядку¹⁷, цей порядок регламентується Податковим кодексом України.

За оцінкою В. Погребняка та О. Гаврилюка значна роль у формуванні доктринальних концепцій щодо принципів права неспроможності нині належить судовій практиці. Застосування авторами слова «щонайменше» щодо кількості сформульованих та застосованих Верховним Судом принципів¹⁸ означає, що перелік принципів, що можуть бути сформовані судовою практикою, є відкритим. Не заперечуючи цієї об'єктивної реальності, водночас маємо звернути увагу, що відсутність закріплення в Кодексі принципів права неспроможності в Кодексі оцінюється дослідниками як суттєвий недолік. Зокрема, такого висновку дійшов К. Смолів, до якого додав доволі гострої критики (розуміємо, що це критика на адресу законодавця. – О. Л.), що саме принципи «мали стати для Верховного Суду своєрідним орієнтиром, навіть «компасом», у правозастосовній діяльності. Водночас не можна вважати позитивним формування наведених принципів виключно на рівні судової доктрини, оскільки в такому разі Верховний Суд фактично генерує безмежний зміст кожного принципу права неспроможності (банкрутства), іноді спотворюючи його, хоча при цьому, безумовно, принципи сприяють змістовному наповненню прогалин у законодавстві з питань неспроможності (банкрутства)¹⁹. З висловленою цим автором позицією не можна не погодитися, враховуючи те, що багатьма дослідниками, як було зазначено вище, підкреслюється специфічність регулювання відносин неспроможності / банкрутства, яка мала б знайти своє відображення в загальній частині Кодексу передусім закріпленням засад регулювання цих відносин.

М. Козюбра принципи права називає найважливішим виразом правових цінностей, «які можна розглядати як концентрований і певною мірою (через конкретизацію) прояв внутрішньої властивості права – справедливості». Серед цінностей у праві вчений виділяє такі, «які не належать до внутрішніх сутнісних властивостей права, однак, виражають інтереси і потреби людей, які можуть бути реалізовані лише за допомогою права. Цими цінностями, зокрема, охоплюються «...економічні (забезпечення та охорона

¹⁶ Проблемні питання банкрутства фізичних та юридичних осіб: у Верховному Суді обговорили застосування судами норм КУзПБ. *Круглий стіл «Застосування господарськими судами України норм Кодексу України з процедур банкрутства»*, 5 квітня 2023 р. <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1405595>

¹⁷ Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р. № 2597. *Офіційний вісник України*. 2019. № 34 (03.05.2019). Ст. 1197.

¹⁸ Погребняк В., Гаврилюк О. Роль судової правотворчості у побудові права: принципи у справах неспроможності. *Право України*. 2022. № 7. С. 42.

¹⁹ Смолів К. В. Принципи права неспроможності (банкрутства) в юридичній та судовій доктрині: постановка питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 281.

товарно-ринкових інститутів, форм та інститутів власності, господарювання тощо); <...>²⁰. Саме ці економічні цінності обґрунтував свого часу В. Джунь у двох редакціях вищезгаданої монографії «Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні»²¹, які не втратили актуальності і нині. Зазначений вище підхід М. Козюбри до розуміння принципів права як правової цінності цілком, на нашу думку, демонструється новітніми принципами права неспроможності, обґрунтованими П. Пригузою як система принципів конкурсного права та конкурсного процесу²².

Торкаючись теми принципів права неспроможності, не можна залишити поза увагою євроінтеграційні наміри України. Так, О. Бірюков зазначив, що євроінтеграція є пріоритетом зовнішньої політики України і що в цьому контексті має відбуватися наближення законодавства України про банкрутство до законодавства країн Європейського Союзу (далі – ЄС), бо знання теоретичних підвалин формування принципів регулювання специфічних правових відносин, якими є відносини неспроможності, та розуміння природи уніфікованих норм, розроблених в ЄС, є для нашої країни важливими та необхідними в цілях вступу до ЄС. Зокрема, ідеться про механізм координації заходів у порушених судових провадженнях і про активи неспроможного боржника у трансграничних процедурах банкрутства²³. Певні кроки з такої координації в Україні вже зроблені – встановлені правила застосування принципу взаємності у провадженнях у справах про банкрутство, пов'язаних з іноземною процедурою банкрутства (розділ VIII Кодексу)²⁴. Висвітлюючи питання банкрутства, автори підручника «Право Європейського Союзу» звернули увагу на такі особливості: в ЄС банкрутство не визнається самостійною галуззю права й нормативні акти, пов'язані з банкрутством, у системі законодавства окремо не виділені, проте норми, спрямовані на регулювання відносин неспроможності суб'єктів права, можна знайти в деяких визначених сферах правового масиву ЄС; в ЄС регулювання банкрутства виходить з необхідності захисту майнових інтересів і кредиторів, і боржника; банкрутство у праві ЄС тісно пов'язано із законодавством про конкуренцію, яке належить до сфери управління економікою та спрямоване на підтримку справедливої конкуренції певними юридичними засобами, зокрема і за допомогою процедур банкрутства, які є ринковими механізмами регулювання чесної конкуренції, інструментом справедливого та передбачуваного регулювання майнових відносин між учасниками економічних відносин; у кожній країні – члені ЄС існує своя унікальна система законодавства про банкрутство, що обумовлює певні розбіжності в регулюванні відносин неспроможності та неможливість повної гармонізації відповідних норм, але «Разом з тим у ЄС є значні успіхи у сфері створення єдиної системи регулювання відносин неспроможності»²⁵.

²⁰ Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 149.

²¹ Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Львів: Інститут технологій бізнесу і права, 2000. 180 с.; Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доповн. Київ: Юридична практика, 2006. 384 с.

²² Пригуза П. Д. Проблеми теорії і практики конкурсного права в Україні: неспроможність та банкрутство: монографія. Харків: Харків юридичний, 2009. С. 53–86; Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1–21). Херсон: ТДС, 2013. С. 40–56.

²³ Бірюков О. М. Наука про банкрутство: вибрані праці. Київ: Алерта, 2024. С. 287–288.

²⁴ Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р. № 2597. *Офіційний вісник України*. 2019. № 34 (03.05.2019). Ст. 1197.

²⁵ Право Європейського Союзу: підручн. / за ред. О. К. Вишнякова. Одеса: Фенікс, 2013. С. 293–295.

На підтвердження таких успіхів варто послатися на Регламент ЄС 2015/848 від 20 травня 2015 р. «Про процедури неспроможності (нова редакція)» (замінив собою однойменний Регламент Ради ЄС 1346/2000 від 29 травня 2000 р.), який визначає важливі цілі трансграничних процедур банкрутства – створення простору свободи, безпеки та правосуддя, встановлює загальний принцип визнання процедур банкрутства в межах ЄС, закріплює колективне задоволення вимог кредиторів на конкурсних засадах тощо²⁶.

Наостанок зазначимо, що попри відсутність у науковців єдиного підходу до формування принципів права неспроможності (як було показано вище кожний дослідник висуває, обґрунтовує свої принципи та наполягає саме на їх закріпленні), система цих принципів уже фактично склалася та охоплює основоположні, галузеві, міжгалузеві принципи та принципи інститутів права неспроможності (деякі з останніх, як було зазначено, прямо зафіксовані в нормах КУзПБ, що регулюють певні інститути банкрутства, також їх формулює судова практика через тлумачення норм Кодексу). Враховуючи триваючу нестабільність української економіки, запровадження нового інституту права неспроможності – неплатоспроможність фізичних осіб, підкреслимо неабияку актуальність для суспільства, держави та зрештою для кожної людини належного правового регулювання відносин неспроможності. У такому контексті пропозиції про закріплення системи принципів права неспроможності усіх рівнів (основоположні, галузеві, міжгалузеві) у загальній частині КУзПБ є більш ніж слушними.

²⁶ Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the council of 20 May 2015 on insolvency proceedings (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2015/848/oj>